

„БЕРЕЗНЕВИЙ РУХ“ КИЇВСЬКИХ СТУДЕНТІВ Р. 1878.

У грудні 1877 р., даючи пояснення з приводу сутички студентів із поліцією коло театру, куратор київської шкільної округи генерал Антонович писав київському генералу-губернаторові:

„... въ общемъ... студенты университета, въ теченіе десятилѣтняго управленія моего кievскимъ учебнымъ округомъ, не только никогда не дали повода къ нареканію, но въ то недалекое отъ насъ время, когда въ другихъ университетахъ и въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ происходили серьезные беспорядки¹⁾, студенты кievскаго университета, подъ вліянiемъ внушеній и предостереженій отъ своего ближайшаго начальства, вели себя съ такимъ благоразуміемъ и сдержанностью, что заслужили одобреніе г. министра народнаго просвѣщенія, выраженное въ офіціальному письму на мое имя для объявленія студентамъ“²⁾.

Хоч як перебільшена та сумарна оця офіціальна заява, вона має проте в собі деяку частину правди. Справді, аж до самої другої половини 70-х рр. київський університет не знав великих студентських заколотів та демонстрацій, рух київського студентства ще не примушував говорити про себе³⁾, і звісно куратор шкільної округи, з гордощами та самовтіхою малюючи картину ідилічного життя та настроїв студентства, як-найменше чекав на те, що за яких-небудь три-чотири місяці ця ідилія жорстоко й на завжди розбита буде суворою дійсністю: студентські хвилювання й заколоти в березні-квітні 1878 р. набули такого характеру й розміру, що знайшли собі відгуки далеко по-за межами Київа, і під назвою „березневого руху“, „березневої історії“ на довший час залишилися в пам'яті суспільства.

Саме з другої половини 70-х рр. і починається ціла смуга студентських хвилювань та заколотів у київському університеті, що один по одним увіходять, так-би мовити, до його формуляру та дають право говорити пізніш про нього, яко про один із найбільш неспокійних університетів старого часу.

Це мало свої причини, як загального, так і місцевого, київського походження, що на їх розгляді нам і треба насамперед зупинитись.

Як відомо, ліберальний університетський статут р. 1863 не виправдав тих надій, що на нього покладалися, та не вніс будь-якого помітного заспокоєння в лави молоді, що вчилася по вищих школах: увесь час його діяння заколоти в вищих навчальних закладах майже не припинялися⁴⁾. Звісно, це давало можливість принциповим супротивникам „ліберального“ статуту вести проти нього повсякчасні „відкриті атаки й таємні підкопи“. Наслідком своєрідного „походу“ проти статуту 1863 р. було між иншим питання про „перегляд“ університетського статуту, що не могло не викликати певних побоювань за його долю та хвилювання поміж його прибічниками як студентами, так і частиною професури⁵⁾.

¹⁾ Тут куратор має на увазі студентські хвилювання в столицях рр. 1869 (див., наприклад, справи канцелярії куратора за 1869 р. №№ 1 і 8) і 1874.

²⁾ Справа канцелярії київ. ген.-губернатора 1877 р. № 146.

³⁾ Це видно хоч-би з перегляду справ управи київської шкільної округи 60—70-х рр.: за це говорить і брошура „Мартовское движеніе студентовъ кievскаго университета 1878 г.“ (Львів 1878, с. 98).

⁴⁾ „Матеріали по історіі студентскаго движенія въ Россіи“, в I СПб. 1906, с. 5.

⁵⁾ Нагадаємо про опозиційні настрої петербурзької та московської професури, а також про відому „історію“ з московським професором Любімовим, що був супротивником статуту 1863 р.—Див. про все це згадані „Матеріали“, сс. 10—12.

На думку автора надавничайно цікавої брошури про київські події 1878 р., уряд озброївся проти студентства тому, що „университетъ съ его автономіей 1863 года есть по преимуществу то заведение, которое навязано было правительству Европой и съ которымъ оно ведетъ систематическую борьбу“¹⁾.

Тут треба ще нагадати взагалі за ті особливі, ненормальні умови, в яких перебувала тодішня університетська молодь²⁾. Надто незначний розвиток громадського життя, байдужість до громадських справ з боку більшості тодішнього суспільства, майже повна неможливість обговорення багатьох найважливіших, болючих питань у пресі,—все це наштовхувало молодь на думку, що саме вона повинна протестувати проти тих чи інших ненормальних явищ. „Усяка громадська скорбота, всякий привід до незадоволення,—чи то буде економічна криза, міжнародні ускладнення, чи безладдя й зловживання в будь-якій галузі врядування,—обурюють молодь у більшій мірі, ніж усі інші громадські верстви“³⁾. З свого боку, короткозорий уряд засвоїв собі такий погляд, за яким усяке студентське хвилювання поза-університетська влада розглядала як рух політичний, що є загрозою для державного ладу; студентство в цілому оголошено елементом узагалі небезпечним, неблагонадійним з політичного погляду. Звідсіль, з одного боку—вживання невідповідно суворих репресій, а з другого—погляд університетської молоді на себе, як на хронічно „опальних и гонимых“. Проте урядові репресії „з'єднували молодь, що вчилася, у щось ціле“, і тому студентські хвилювання в Харкові чи Києві знаходили собі відгуки в Москві чи Петербурзі, по університетах та інших шкільних закладах⁴⁾. Неминучим наслідком усіх цих ненормальних умов сталося те, що „всяка сутичка в вищій школі, аби-яка суперечка з приводу репетиції чи іспиту оберталася на загальний протест—у супроводі галасливих демонстрацій“⁵⁾, чи—як трохи пізніше писав орган народовольців:

„Мелкія, чисто студенческія причины, въ родѣ лишенія стипендіи одного изъ студентовъ, вызывавъ волненіе въ одномъ-двухъ кружкахъ, волновали постепенно всю лучшую часть студенчества, переносили движеніе отъ мелкихъ причинъ первоначальнаго броженія на широкую почву общественнаго недовольства существующей системой отношеній правительства къ интеллигенціи и дѣлали молодежь представительницею общественнаго протеста“⁶⁾.

Таким чином за умов тодішньої російської дійсності саме життя й навіть сам реакційний уряд революціонізували університетську молодь, що-разу більше поширюючи її опозиційні кола.

Загальне зміцнення революційного руху в державі, що різко позначалося з 70-х рр., і собі не могло не відбитися на настроях та вчинках університетської молоді. Великі культурно-промислові центри України, от як Київ, Харків, Одеса, в історії революційного руху 70-х рр. відігравали визначну ролю, і їх студентська молодь зазначеного часу також переживала певне опозиційне чи просто таки революційне піднесення. Якщо Вол. Дебогорій-Мокрієвич у своїх спогадах називає київське життя 1866—68 років „глухимъ періодомъ среди студенчества“, коли не було ні гуртків, ні сходок, то з р. 1869-го він зазначає вже деяке ожив-

¹⁾ „Мартовское движеніе студентовъ кіевского университета 1878 года. Изданіе М. Ткаченко. Львовъ 1878“, с. 16.—Цю дуже рідку тепер брошуру ми могли використати за допомогою адміністрації Бібліотеки Наук. Товариства ім. Шевченка у Львові, якій—в особі бібліотекаря І. І. Кривецького—висловлюємо нашу щирю подяку. Кілька слів про походження брошури та її значіння дивись в кінці статті.

²⁾ Про них досить красномовно згадувало і „Представленіе совѣта СПБ. университета о причинахъ студенческихъ безпорядковъ и о мѣрахъ къ ихъ устраниню“, що подано кураторові петерб. шкіл. округи 29/XII 1878 р.

³⁾ Матеріали... в. I, с. 16. ⁴⁾ Ibid., с. 17. ⁵⁾ Ibid., с. 18.

⁶⁾ „Приложеніе къ „Листку Народной Воли“ за р. 1883.—Підкреслення оригіналу.

лення серед київського студентства: одну по одній улаштовано було студентську касу, їдальню, бібліотеку¹⁾). Надходять 70-ті роки, і київські студенти беруть активну роль і в „ходженні в народ“, і в революційній пропаганді поміж робітниками міста, вони мають безпосередні зв'язки і з так званою „київською комунією“ 1873—74 рр.²⁾, і з так званим „конституційним гуртком“ пізнішого часу³⁾). Тим часом хвиля революційного руху підіймалася все вище, і Київ 1877—79 років стався ареною цілої низки великих революційно-політичних подій. Той-таки Дебогорій-Мокрієвич, згадуючи ці роки, писав: „Трудно теперь описать все то, что совершалось въ двухъ южныхъ центрахъ Одессѣ и Кіевѣ въ періодъ 77—78 годовъ! Здѣсь вышло что-то похожее на съѣздъ революціонеровъ, вызванный, однако, не по какому либо уговору, а, такъ сказать, самой жизнью... Студенты волновались“⁴⁾).

На зміцнення опозиційних настроїв прогресивної частини суспільства, а між нею й студентських кол, чималий вплив робила турецька війна 1877—78 рр., що яскраво показала протиріччя поміж зовнішньою та внутрішньою політикою уряду, який однаково боровся з „турками зовнішніми і внутрішніми“, як влучно висловився М. Драгоманов. Виявилось до того-ж не тільки протиріччя поміж унутрішньою неволею краю та зовнішньою війною за визволення Слов'ян, але й величезні хиби державного апарату, продажність урядовців-бюрократів, моральний розклад офіційальних сфер і таке інше. Революційні нелегальні видання того часу багато говорили на ці гострі, пекучі теми⁵⁾). Сама близькість південних міст—Київа та Одеси—до театру воєнних дій давала змогу вражливій молоді робити багато спостережень та висновків, і—як зазначає сучасник—серед тодішніх опозиційних київських кол звичайними були такі розмови:

„А посмотрите, какая несостоятельность въ войнѣ, хотя-бы съ этой самой Турціей! Эта гнилая держава... потребовала чуть не все силы стомилионной имперіи для того, чтобы какъ-нибудь только покончить войну. Наши госпитали переполнены солдатами, умирающими отъ дизентеріи и тифа; въ Одессѣ настроили безконечные ряды баракков,—больныхъ двѣять некуда... А въ это время начальники занимаются воровствомъ. Поѣзда съ ранеными по часамъ стоятъ у вокзаловъ, давая дорогу экстреннымъ поѣздамъ съ войскою знатью, мчащейся съ театра воєннихъ дѣйствій на сѣверъ. Тутъ—нищета, стоны, смерти; тамъ—самодовольные, откоричленые рожи, торжествующія победу, завоеванную такими тяжелыми жертвами...“⁶⁾).

Автор львівської брошури про київський студентський рух 1878 р. так само підкреслює, що „війна показала гниль і безнравственность офіційального мира“⁷⁾).

Однак, крім зазначених загальних причин, що впливали на поширення студентських хвилювань у 70-ті роки, були в Києві ще свої, місцеві причини, що впливали на університетську молодь у тому самому напрямкові, збільшуючи її „протестанські“ настрої та викликаючи на різні демонстративні виступи.

Історикові київського студентського руху не можна не брати на увагу те, що Київ, один із найстаріших культурних центрів України, давно вже був осередком національного українського руху, де залишилися живими кращі традиції кирило-методіївських братчиків та поволи вироблялася й оформлялася ідеологія нових поколінь української громади. Якраз на 70-ті роки припадає розцвіт так званого „українофільського“ руху в Києві, що нерозривно зв'язаний з іменами Драгоманова, Антоновича,

¹⁾ В. Дебогорій-Мокрієвич, Воспоминанія. Штутгарт 1903, сс. 3—4.

²⁾ Ibid., сс. 47—51, 57—59. ³⁾ Ibid., сс. 237, 239, 248—249.

⁴⁾ Див. хочби видання „Революціонная журналистика 70-хъ годовъ“—за ред. В. Богучарського (№ 7 „Русской Исторической Библиотеки“).

⁵⁾ Дебогорій-Мокрієвич, Воспоминанія, сс. 244—245.

⁶⁾ Назв. брош., с. 90.

Чубинського, Житецького, Лисенка та багатьох інших: у ці роки відкрився і почав свою інтенсивну, хоч і недовгу (1873—1876) працю Південно-Західній відділ „Русского Географического Общества“, з великим науковим і національним піднесенням проходить III Археологічний З'їзд (1874 р.), де-далі більше друкується українських книжок, що несуть із собою українські ідеї та вчать українського слова; свій вплив на громадську думку київські „українофіли“ починають провадити навіть через пресу („Кіевскій Телеграфъ“). Але в цей самий час царський уряд, наляканий широким розвитком українського руху, почав рішучу боротьбу з київськими „хохломанами“ чи київським „українофільським кагалом“. Найвидатніші діячі українського руху опинилися під доглядом поліції, декілька з них зазнали різних репресій: ще восени 1875 р. Драгоманова звільнено з штатної доцентури в київському університеті, а р. 1876 в травні спеціальна комісія при міністерстві внутрішніх справ запропонувала—закрити київський відділ Географічного Товариства, заборонити українські видання, концерти й вистави, Чубинському й Драгоманову заборонити перебування на Україні та в столицях... Усе це обурювало й хвилювало широкі кола української інтелігенції та київської університетської молоді, що шукала відповідних шляхів—висловити свій гострий протест. Ми знаємо, наприклад, що місцева київська влада серйозно побоювалася студенських заколотів підчас університетського акту в січні 1876 р., коли студенти—в зв'язку зі звільненням Драгоманова—нібито мали побити відомого М. Юзефовича, що „приклав свою руку“ до справи Драгоманова, та разом із ним—ненависного їм ректора Матвеева¹). Взагалі в цей час (середина 70-х рр.) у київському громадському житті чимало вже було такого, що з одного боку—хвилювало представників українського культурно-національного руху, між ними й студентів, а з другого—непокоїло й навіть лякало представників офіційної влади жахливою примарою українського сепаратизму²).

Нарешті, на нашу думку, одною з місцевих причин, що впливала на багато моментів студенського життя в Києві з половини 70-х рр., загострюючи настрої молоді, була надзвичайна непопулярність тодішнього ректора університету—проф. Матвеева. У другому розділі нелегальної брошури про березневий рух київських студентів 1878 р., де схарактеризовано майже всю київську тогочасну професуру, можна знайти чимало „нелестных“ одзивів та зауважень на адресу більшості професорів, але Матвеев тут різко й яскраво виділяється серед багатьох інших. Його віднесено до групи „професорів-комерсантів, з комерційно-експлуататорським напрямом“, які з особливою охотою „займаються доносами“. Він, акушер з фаху, як каже брошура, „отдался наживѣ черезъ практику“ і—в наслідок цього—має низку будинків на Тарасівській вулиці з величезним садком, що з нього садовиною торгує. Зараз він здає їх в оренду, але раніш кожен будинок призначався для якої-небудь „султанши“, бо Матвеев, „физически развитой человекъ, съ рѣзкой конструкціей похотливого субъекта (жирныя губы, выдающийся затылокъ и др.)“, дозволяв собі „фактическое многоженство“. Далі брошура обвинувачує

¹) Про це мова йде в спеціальній справі київ. жандар. управи р. 1876, № 24 (не збереглося) та управи шкільної округи 1876, № 1: „О годичномъ актѣ въ университетѣ святаго Владимира и имѣвшемъ быть скандалѣ“.—В одній зі справ упр. київ. шк. округи (1875 р. № 13) начальник жанд. управи згадує про „маніфестації та заколоти“ в листопаді й грудні 1875 р. з приводу звільнення Драгоманова та декількох інших фактів. Ректор університету рішуче це заперечував.

²) Нагадаємо хочби за окрему справу канцелярії київ. губернатора (1877 р. № 455): „О дѣйствіяхъ студентовъ для возстановленія Малороссіи“, де мова йшла... про студенську їдальню й бібліотеку! Див. про це в нашій статті—„Київське студентство 50 років тому“ („Записки Київ. І. Н. О.“, кв. II, 1927 р., с. 67).

його в отруєнні власної жінки і вважає за одного з причетних до згвалтування одної слухачки-акушерки в приміщенні клініки. В останньому розділі брошура просто називає його „торговцем, развратником, женоубійцею“... Він нібито брав участь у складанні доносу з приводу так званої „Цветаєвської історії“¹⁾—і т. д., і т. д. Якщо визнати, що з усього наведеного тут тільки половина може бути правдою, то і в цьому разі матимемо надто убійчу характеристику. Матвеев почав ректорувати з 1875 р., а вже в грудні р. 1876 невідомий, але досить добре поінформований у студенських справах автор доносів, зв'язаних із Цветаєвською історією, писав до жандарської управи: „Необходимо, чтобы попечитель поговорилъ со студентами,—ректоръ можетъ только повредить. Противъ него страшно озлоблены, и выйдетъ скандалъ, ежели онъ покажется“. Згадана брошура так само цілком упевнено зв'язує всі київські студенські заколоти другої половини 70-х років з ненависною особою ректора:

„Въ 1875/6 учебномъ году былъ первый годъ ректорства Матвѣева послѣ Бунге—и тогда же бурная исторія съ Синькевичемъ²⁾; въ 1876/7 году шумная Цвѣтаевская исторія, за которую поплатилось человекъ 15—20... въ 1877/8—послѣдняя студенческая исторія, за которую поплатилось 132 человекъ и рожа Матвѣева публично на площади побита. Если Матвѣев останется еще на годъ, то очевидная логика событийъ ведетъ къ тому, что будетъ новая исторія, еще более крупная“³⁾.

Треба проте зазначити, що взагалі в той час у київському університеті стосунки поміж студентством і професурою здебільшого були ненормальні, і винуватим в цьому навряд чи можна перекласти цілком на студентів. За словами одного з сучасників, професура та студенти являли собою два різні й навіть ворожі табори, зустрічалися тільки в аудиторіях—на лекціях та на іспитах⁴⁾. Якщо й бувають ближчі знайомства студентів із професорами, вони є наслідком певних корисливих міркувань: бажання студента скоріше зробити „кар'єру“ і т. и. Приватне життя й громадська діяльність великої частини професури проходили в такий спосіб, що не могли викликати до них з боку студентів ні симпатії, ані просто поважання. Найчисленніша група серед професорів того часу—це група „професорів-комерсантів“, „з комерційно-експлоататорським напрямом“, до якої, як ми бачили, належав і ректор Матвеев. До складу цієї групи входили здебільшого юристи та медики, що мали велику практику чи гарні посади в банках, були власниками будинків або членами акційних товариств і підприємств, часто-густо були членами тодішнього міського самоврядування, де ніколи не забували—насамперед—своїх власних інтересів. Вони були типовими представниками свого часу, тієї грошевої та будівельної гарячки, що охопила Київ 1870—1880 рр. за його напружено швидкого фінансового та промислового розвитку. Більш виділялися серед професорів цієї групи, крім самого Матвеева, медики Караваєв, Меринг, що їх будинки займали цілі вулиці й квартали (пригадаємо назви вулиць: Мерингівська, Караваївська), та юрист Рененкамф, член ради кількох банків, міський голова, пізніш—так само ректор київського університету. До цієї-ж таки групи, що взагалі „особенно охотно занималась доносами“, належав і професор-філолог Гогоцький—„офіційний обруситель и спеціаліст-доносчик“; головною темою його доносів були „украинофили“: „писалъ онъ и огуломъ на всѣхъ, и по-одиночкѣ, неофіційно и офіційно, печатно въ „Русскомъ Вѣстникѣ“ и

¹⁾ Див. про неї нашу статтю: Студенські хвилювання в Києві р. 1876 (Цветаєвська демонстрація)—в журн. „Життя й Революція“, 1927, № 6, сс. 389—397.

²⁾ Це—та сама історія про згвалтування слухачки акушерських курсів, до якої нібито причетний був і сам ректор Матвеев (див. вище). Обвинуваченого ординатора клініки Синькевича-Корчака виправдано „за отсутствиемъ состава преступления“, але—під тиском студентства—усунуто з посади. Про це—в справах ради університету за 1875 р. №№ 129 і 170.

³⁾ Стор. 39.

⁴⁾ „Мартовское движение“... с. 78 і дд.

въ отдельнихъ брошюрахъ“; писав він доноса І на Драгоманова... Менш численна була окрема „німецька партія“ з професорами Шефером та Ергардтом на чолі. За ними йдуть „ученые грызуны“, що далі свого тісного кабінету та професорських ашитків нічого не бачать, та „ученые хлыщи“, що для них усе—„трын-трава“...

Як керівники та вихователі студентства, всі вони, говорячи словами львівської брошури,—„нуль, ничтожество“¹⁾).

Знов таки скажемо, що навіть одкидаючи можливі чималі перебільшення в цих похмурих характеристиках, а всеж таки треба визнати змальовану тут загальну картину за надто вже безрадісну.

Підсумуємо нарешті всі вищезгадані головні причини, що в тій чи иншій мірі сприяли розвиткові студентського руху у Києві протягом 70-х, особливо 1876—1878 років; це були:

1. похід проти ліберального статуту 1863 р. та опозиційні настрої, які викликав його перегляд; крім того, взагалі ненормальне становище студентів і ставлення до них офіційальних кол;

2. загальне піднесення революційного руху в краю, зокрема—роля Києва, яко південного революційного центру з половини 70-х років;

3. опозиційні настрої, що звязані були з турецькою війною 1877-78 рр.;

4. чималий розвиток культурного й національного руху серед української інтелігенції й молоді 70-х рр., і

5. загальна далекість студентства від професури, не зовсім високий моральний рівень деяких професорів, зневага до них; зневага й навіть ненависть до непопулярного ректора Матвеева.

Ми навмисно з такою докладністю спинилися на всіх згаданих тут обставинах, щоб краще можна було зрозуміти та уявити собі всі ті умови, що серед них так широко й бурхливо розгорнулися березневі виступи київського студентства 50 років тому.

Ми знаємо, що „березневий рух“ 1878 р. постав серед київського студентства не несподівано і не відразу: приглушене незадоволення та роздратовання росли серед студентів уже давно,—з осени р. 1877 особливо помітно поширюючись. Це й виявилось у цілій низці порівнюючи дрібних студентських хвилювань і демонстрацій кінця 1877—початку 1878 рр.: театральна історія, демонстрація підчас похорону доцента Афанасьєва, так зване „крестоношення“, спроба подати міністрові юстиції адресу-протест проти знущання з політичних підсудних і т. д.²⁾ Ці всі „історії“, що одна по одній відбулися протягом лише кількох місяців, де-далі більш загострюючи настрої студентства та збільшуючи їх роздратовання, в цілому з'явилися нібито своєрідною „увертюрою“ до тих бурхливих подій, що відбулися в Києві в березні 1878 р. Один із сучасників цих подій каже, що „у всіх згаданих хвилюваннях мета була завсіди та-ж сама: оборона своїх людських прав, звільнення з пазурів жандарів і поліції; і коли тільки з'явилася найзручніша форма протесту, студентські хвилювання цілого року реалізувались; такою формою була необхідність оборонити свого товариша від пазурів поліції та звільнити його від погибельної в'язниці“³⁾).

Тут мова йде про арешт та ув'язнення студента Подольського, що переведено після замаху на товариша прокурора Котляревського,—факт, який переповнив чашу студентського терпіння та стався зовнішньою причиною початку „мартовського движенія“ 1878 р.

Далі, здебільшого на підставі неопублікованих архівних матеріалів та

¹⁾ Ці характеристики професорів—див. у брошурі „Мартовское движение“—сс. 49—78.

²⁾ Див. про це в нашій спеціальній статті: Київське студентство 50 років тому (напередодні „березневого руху“ 1878 р.)—в „Записках Київ. ІН.О.“, кн. II, 1927, сс. 59—68.

³⁾ „Мартовское движение“—сс. 98—99.

малопрístupної нелегальної брошури, виданої у Львові того-ж р. 1878,— ми й маємо оце докладно змалювати весь хід березневих заволодів київського студентства та звязаних із ним дальших подій.

Зараз після замаху на товариша прокурора Котляревського 23 лютого 1878 р. почалися в Києві арешти. Між иншим заарештовано кол. професорського стипендія Ювенальєва, людину взагалі „неблагондійну“, учасника багатьох студенських виступів¹⁾, та молодого студента-медика Миколу Подольського, людину дуже хворобливу. Тим часом, як скоро майже всіх заарештованих звільнено, Подольського, в якого під час трусу знайшли револьвера, переведено до в'язниці. Товариші Подольського, що знали поганий стан його здоров'я та переконані були, що в справі Котляревського він безневинний, вирішили допомогти йому—і, насамперед, шукати шляхів для найскоршого його звільнення.

15 березня відбулася в студенській лекторії університету перша сходка²⁾—чоловіка з 300—з участю Ювенальєва, що виголосив палку промову про жандарську сваволю; студенти так само „произносили рѣчи, для чого оратори становились на стіль, и почти все собрание было въ шапкахъ.... рѣчи были болѣе или менѣе возмутительного характера“,— як занотував тодішній губернатор Гессе³⁾. Між иншим мова йшла не за самого тільки Подольського, а взагалі— „про несправедливість, утиски та образи з боку місцевої поліції супроти студентів“⁴⁾. Більшість присутніх покладали вжити всіх легальних заходів, щоб звільнити товариша „від ув'язнення (а не від суду)“⁵⁾, і насамперед послали депутацію до ректора, а цей обіцяв у жандарського генерала Павлова з'ясувати, через що заарештовано Подольського.

Другого дня при вході до лекторії від студентів вимагали вже їхні білети,—раніш цього звичайно не робили. Під час нової сходки виявилось що ректор передав приблизно таку відповідь жандарського генерала Подольського заарештовано нібито не в справі Котляревського, а „за різні політичні справи“, і до того-ж його зараз звільнити ще не можна⁶⁾. Незадоволені з такої відповіді, студенти звернулися (так само—через депутацію) до куратора шкільної округи генерала Антоновича⁷⁾, що дуже збентежився самим фактом такого виступу. У відповідь на прохання студентів про Подольського та скарги на загальні причіпки до них поліції (вони нагадали тут і „театральну історію“, і „крестоношення“, і деякі інші випадки)—Антонович, як сам писав потім міністрові народньої освіти⁸⁾, насамперед „зробив їм відповідне вмовляння про всю незаконність та недоцільність“ їхнього прохання щодо Подольського, підкресливши, що „їх справа—вчитись, а не міркувати про те, що їх не торкається“; далі він зауважив, що найкращий спосіб уникнути так званих „причіпок“ поліції—не давати їй приводу для того порушенням порядку. Про себе куратор сказав, що він не має права втручатися в політичні справи, а якщо студенти підуть до генерала-губернатора, то він може їх заарештувати, оскільки вони, яко депутати, є вже порушниками закону⁹⁾. „Я отпустилъ студентовъ,—писав він до міністра,—указавъ имъ всѣ прискорбныя послѣдствія для тѣхъ, кто будетъ продолжать

¹⁾ Див. про нього у згаданій статті: Київське студентство 50 років тому („Записки Київ. І.Н.О.“, кн. II, 1927).

²⁾ За даними брошури „Мартовское движение“... 13 березня було ще зібрання в приватній господі. ³⁾ Замітка губернатора олівцем у справі його канцелярії 1876 р. (sic), № 627, ч. I, арк. 38. ⁴⁾ Справа канцелярії кур. шк. округи 1878 р. № 19. ⁵⁾ „Мартовское движение“... с. 105. ⁶⁾ Так у справі губернат. 1876 р. № 627, ч. I: у Львів. брошурі ректор дав відповідь 17 березня. ⁷⁾ 17 березня (губери. 1876 р. № 627, ч. I) чи 18-го (кур. шк. окр. 1878 р. № 19). ⁸⁾ Справа канц. кур. шк. округи 1878 р. № 19.

⁹⁾ „Мартовское движение“... с. 108.

итти по тому ложному пути мысли и дѣла, который замѣчается въ настоящемъ ихъ поступкѣ“. Проте куратор не дуже вірив в успіх своєї спасенної розмови з студентами, та й сам тоді-ж в цьому і признався: „Не знаю—закінчує він своє донесіння—какое вліяніе произведутъ на студентовъ данные мною совѣты и внушенія: при очевидномъ ихъ возбужденіи, я многого не ожидаю“¹⁾). Ось чому того-ж таки дня він дав університетській адміністрації розпорядження: суворо стежити, щоб у студенській лекторії та інших місцях „не были допускаемы толки и сужденія о предметахъ постороннихъ“; якщо-ж буде треба, пропонував негайно скликати екстрене засідання університетської ради. Тим часом студенти, що були у куратора й мали—в разі негативних наслідків розмови з ним—йти ще вище ієрархічними східцями, аж до самого генерала-губернатора, завагалися—побоюючись можливого арешту, про який казав їм Антонович. Вони негайно повернулись до загально-студенської сходки, яка напостала знов на тому, що обраним депутатам треба йти до генерала-губернатора, додавши тільки до них іще одного студента, що мусив, якби депутацію дійсно було заарештовано, про це повідомити²⁾).

Таким чином того-ж таки 18 березня депутація з 4-х студентів³⁾ одвідала генерала-губернатора, котрий так розповідає про це:

„18 марта явилось ко мнѣ 4 студента, которые, не называя себя депутатами, избранными сходкою, представлялись мнѣ, какъ товарищи заключеннаго Подольскаго, и въ весьма пристойной формѣ выражали свои увѣренія въ его невинности, заявляя готовность всячески ручаться за него. Представившимся студентамъ я сдѣлалъ должное внушеніе, разъяснилъ имъ всю неосновательность подобнаго рода заступничества, посоветовалъ не отвлекаться отъ науки и успокоиться—въ увѣренности, что если Подольскій не виноватъ, то онъ скоро будетъ освобожденъ безъ всякаго домогательства съ ихъ стороны. Попечитель округа отнесся такъ же къ студентамъ, приходившимъ къ нему“⁴⁾).

Коли депутація повернулася від генерала-губернатора, її зустрінули „восторженными... нервными (sic—О. Н.) привѣтствіями... ибо экстенсив-

¹⁾ Справа управи шк. округи 1878 р. № 19. ²⁾ „Март. движеніе“... с. 108.

³⁾ Це були: Львов, Ігн. Глинка, Яків Яроцький та Федір Козловський,—як видно з власноручного запису Черткова в справі його канцелярії за 1878 р. № 34, ч. I.

⁴⁾ Справа канц. ген.-губ. 1878 р. № 34, ч. I.—Про цю зустріч і розмову генерала губернатора з студентами багато докладніше й яскравіше переказує брошура „Мартовское движеніе“... а за нею М. Драгоманов—у 4-му числі „Громади“ (Женева 1879). Ось що там читаємо:

„Депутація передала, что она принята была Чертковымъ довольно любезно, и бесѣды ея съ нимъ шли такъ: „хотя я не имѣю права“, обратился онъ къ депутатамъ, „говорить съ вами, такъ какъ вы нарушили законъ, являясь ко мнѣ депутатами отъ людей, непризнанныхъ закономъ полноправными гражданами, но я думаю, что не нарушу повелѣній моего монарха, если стану говорить съ вами, снисходя къ вашей молодости, незнанію жизни“. Сущность дальнѣйшей бесѣды состояла въ слѣдующемъ: „я не могу исполнить вашей просьбы—ходатайствовать о вашемъ товарищѣ“,—говорилъ генераль-губернаторъ: „въ настоящее время существуетъ мудрое и строгое разграниченіе власти и различныхъ функций государственнаго организма, въ силу чего я не могу вмѣшиваться въ дѣла, не подлежащія моему вѣдѣнію“.—„И вы, господа, должны благодарить за это государя“, прибавилъ онъ: „къ тому же я и самъ являюсь тѣмъ же, что и каждый изъ васъ; со мною могутъ также поступить, какъ и съ вами“. „Да притомъ же вы, господа студенты, преувеличиваете, что васъ полиція преслѣдуетъ, жандармы держатъ въ тюрьмахъ, и вы лишены свободы, какой бы то ни было. Вѣдь вотъ я же вижу васъ свободными теперь“.—„Да, отвѣчали студенты,—сегодня мы свободны, но о завтра мы не знаемъ“.—„Ну, завтра,—повторяю вамъ, господа,—и я могу быть несвободнымъ!“—заговорилъ генераль-губернаторъ. Эти взгляды говорятъ, конечно, самі за себя. Дальше депутаты слушали генеральскую рачею, очень впрочемъ поучительную, о томъ, что все исходящее отъ высшей власти есть что-то столь непогрѣшимое, что и противиться ему грѣшно. „Для васъ мои слова, может быть, покажутся неубѣдительными“, говорилъ генераль-губернатор,—„вамъ, по молодости вашей, многое въ нашемъ государственномъ организмѣ кажется непонятнымъ, даже неразумнымъ; во всемъ этомъ васъ нужно еще убѣждать, но доживете до моихъ лѣтъ, и то, въ чемъ вы не были убѣждены, покажется вамъ вполне убѣдительнымъ. Для меня же все то свято, убѣдительно, гдѣ я вижу двуглавого орла; двуглавый орелъ—вот мое убѣжденіе!“—„Передайте, господа, все слышанное отъ меня вашимъ товарищамъ“,—съ этими словами онъ отпустилъ депутатовъ“. („Мартовское движеніе“... с. 108—110; „Громада“ № 4, с. 296).

ність (sic!), горячність, нервність студентів росла сильно и сь каждымъ днемъ все больше и больше" ¹⁾).—Сходки відбувалися щодня, і оскільки розмова з генералом-губернатором бажаних наслідків також не дала, на сходці 20 березня студенти покладали клопотатися перед владою, щоб узяти Подольського „на поруки“. В цій справі вони сподівалися на допомогу з боку популярного професора карного права Кістяковського, що до нього негайно, просто зі сходки, і послали вони делегатів, а решта, чоловіка з 300, чекали, з якою відповіддю вони повернуться.

Тим часом, саме тоді, як у студенській лекторії йшла многолюдна, галаслива сходка, відбувалося екстрене засідання управи університету, що скликано з огляду на безперервні хвилювання студентів. Коли скінчено засідання, на якому вирішено зачинити студенську лекторію та збільшити догляд за порядком, ректор, довідавшись про сходку в лекторії, пішов туди разом із проректором і „влетів у лекторію... з великим галасом, грукнувши дверима“. Ще в дверях побачивши, що деякі студенти стоять у шапках, він одразу почав кричати: „Это что такое? Шапки долой!“ Як каже один із самовидців цієї сцени ²⁾, „нетактовний цей окрик, як палицею, вдарив по напружених нервах. Хто тільки держав у руках шапку, зараз і натяг її на голову. Форми тоді не було, і так і заманячіли по аудиторії смушкові шапки, брилі і картузи всяких фасонів. Затупали навкруги ногами, палицями, і піднявся крик і вереск: „вон, вон, геть звідсіль!“ Гвалт зробився страшений і ректора оточили з усіх боків, а він—червоний від злости і жаху—белькотав тільки щось крикливе й незрозуміле. Хто його зна, чим-би цей інцидент був скінчився, коли-б не енергичний і розсудливий виступ Когутова (голови сходки—О. Н.). Скочив він на лавку і голосно та виразно закликав товаришів до порядку... Всі замовкли, і одразу стало тихо, тільки ректор далі белькотав щось.

— Тепер, пане ректоре,—голосно промовив Когутов,—даю вам слово. Що вам треба?—Ефект цих слів був надзвичайний. Як ошпарений кинувся Матвеев.—Як то? Ви мені даєте слово? Це що таке? Я вам покажу слово!“—Ректор із проректором усе-ж таки сказали студентам про незаконність їхніх учинків, можливі тяжкі наслідки та запропонували присутнім розійтися, зазначивши, що ті, хто не послухав, притягнені будуть до університетського суду нарівні з „зачинщиками“, які адміністрації добре відомі ³⁾.

Чоловіка з 100 вийшли, а решта відмовилась. Давши розпорядження переписати всіх, хто зістався, представники університетської влади лишили сходку та негайно повідомили про свою невдачу куратора шкільної округи ⁴⁾. Куратор, „опасаясь, чтобы сопротивление со стороны студентовъ университетскому начальству не выразилось въ какихъ-нибудь дальнѣйшихъ беспорядкахъ“, сам прибув до університету, „видя въ этомъ—як він каже—последнюю мѣру къ образумленію противящихся путемъ убѣжденія и нравственнаго вліянія“.

Дехто з студентів ще розійшлися, і куратор знайшов у лекторії во 100 чоловіка, які все чекали товаришів, що пішли по пораду до професора Кістяковського. У своєму донесінні він підкреслює: „при моемъ входѣ водворилась тишина, ораторовъ на столахъ не было, все были безъ шляпъ“. Львівська брошура до цього додає, що куратора притягли

¹⁾ „Мартовское движение“... с. 108.

²⁾ Д-р О. Юркевич, Спогади минулого. I. „Мартовська“ історія („Рада“ 1937, №№ 279—280).

³⁾ „Мартовское движение“... с. 115.

⁴⁾ В офіційальному листуванні грубість і нетактовність ректора багачько „замазано“, зм'якшено.

безпорадні Матвеев і Митюков; двері до лекторії зачинено, і ті студенти, котрі довідавшись, що прийшов куратор, хотіли туди вийти, не могли цього зробити и мусили чекати на коридорі та в шинельній¹⁾. З куратором говорили голова сходки Когутов та ті з студентів, хто ближче стояв. На запитання про причину сходки вони сказали, що після того як усі офіційальні особи, до яких студенти зверталися, відмовились допомогти їм у справі Подольського, вони шукають тепер заходів щоб узяти заарештованого „на поруки“, і тому просили професора Кістяковського указати їм законну для цього путь. Коли-ж куратор спитався, хто дозволив їм збиратися на сходки в лекторії, в останніх лавах залунали вигуки: „ми дозволили, студенти дозволили“!—і разом із тим стався якийсь „неспокійний рух у масі“. Щоб припинити його, куратор голосно оповістив, що всі присутні в лекторії винні в сходці в будинку університету і в неслухняності супроти університетської влади, що вимагала припинити сходку, а тому й будуть вони притягнені до суду²⁾.

Коли всіх присутніх студентів переписано, і вони порозходились, лекторію, де відбувалися сходки, зачинено „впредь до особаго распоряженія“. Університетська рада на екстреному засіданні 21 березня затвердила цю постанову управи та встановила ще деякі запобіжні заходи, крім університетського суду, що його вже скликано.

21 березня—другого дня після того, як студентів переписано на сходці,—до проректора звернулася група студентів, що залишили сходку раніш; вони вимагали дописати їх прізвища до складеного напередодні списку особам, що відмовилися виконати вимоги адміністрації. Невважаючи на попередження, що вони таким чином беруть на себе серйозну відповідальність, „болѣ 50-ти студентовъ записали свои имена, говоря, что исполняютъ тѣмъ лежащій на нихъ нравственный долгъ солидарности съ товарищами по сходкѣ“; ще два студенти додали свої прізвища до згаданого списку 22 березня.

Відколи зачинено лекторію, з 21 березня, студенти почали збиратися в іншому приміщенні, в так званій „збірній залі“, де, розуміється, не припинялося жваве обговорення подій, що відбулись.

Усі ці події, що про них куратор повідомив міністра народньої освіти ще 19 березня, в Петербурзі спричинились до чималої тривоги. Увечері 21 березня куратор одержав таку телеграму гр. Д. К. Толстого: „Прошу телеграфувати, які розпорядження зробили ви з нагоди сходки 15/III в університеті, де, як кажуть, було щось із 400 чоловіка та яка мала політичний характер. Міністр граф Толстой“,—а наступного дня знову: „Телеграфуйте про вирішення університетського суду. Сходки припиніть“. Телеграфна відповідь куратора (22/III) мала заспокійливий характер: він писав, що сходку 20/III припинив особисто, і рух почав стихати; зараз спокійно, студенти на лекціях; суд почав діяти; політичного ха-

¹⁾ „Мартовское движение“... с. 120.

²⁾ Брошура „Мартовское движение“ (сс. 120—124) дуже докладно, з мальовничими деталями передає півгодинну розмову куратора Антоновича зі студентами, коли він, почавши розмову „вовком“, обернувся далі на „лисицю“ і майже плакав та запевняв студентів, що в нього „серце розривається“ бачачи, „як гинуть молоді сили“... (цілком передруковує цю сцену „Громада“ в № 4—сс. 297—299).

Нагадаємо, що М. Драгоманов у ч. 4 „Громади“ дає таку характеристику Антоновичеві: „Це холоп не з старого і не з московського роду: він... українець, і перший в своєму роді піднявся до того, щоб безпосередньо „ваксити царські чоботи“... До того він колись в 1830-ті роки попавсь вкупі з Герценом і Огарьовим в політичну історію й був засланий в салдати на Кавказ, та звідти вмів дійти не до Лондона й Женеви, як Герцен і Огарьов, а до градоначальства в Керчі, до губернаторського помпашурства в Кишиневі, а тепер до попечительського в Києві,—назбиравши по дорозі 12.000 десятин землі й т. п.“ (с. 297).

рактеру сходки не виявлено, була лише неслухняність супроти університетської влади¹⁾.

Тим часом у дійсності не все було так просто й гаразд, і навіть сам куратор у телеграмі наступного дня (23/III), зазначаючи, що „сходок у будинку університету немає, студенти лекції одвідують“, мусив оговоритися, що „хвилювання серед притягнутих до суду не припиняється“. Це хвилювання у великій мірі пояснювалось тим, що самі засідання університетського суду, котрі почались 22/III і відбувалися щодня аж до 29/III, проходили в обетанові не зовсім звичайній та нормальній. Усіх притягнутих до суду студентів розбито на п'ять груп—так щоб щодня допитувати до 30-ти чоловіка. Проте, коли 23/III суд викликав першу групу обвинувачених студентів, з'явилися всі півтораєста чоловіка та й почали вимагати, щоб суд допитував усіх при відчинених дверях,—бо коли вони винні, то всі в однаковій мірі. Коли-ж суд вимоги цієї не задовольнив і почав викликати студентів поодиночі, то всі вони повідмовлялися давати будь-які свідчення, вважаючи постанову суду за незаконну. Так повторювалось і всі наступні дні, і в наслідок цього з загальної кількості обвинувачених—149—свідчення дали лише вісімнадцятеро²⁾.

Ректор Матвеев дуже налякався зворушенням поміж обвинуваченими та чутками, що університетському судові ніби-то загрожує насильство, і 24 березня він писав кураторові, що „університетське начальство... не може припинити хвилювань та не може ручитися, щоб справа ця не набула надто різкого й загрозливого напрямку“. З огляду на це він просив допомоги куратора перед вищою адміністративною владою, щоб а) негайно заарештувати найвидатніших учасників хвилювань, що списа їм він тут і додавав, б) близько університету держати наготові військову команду. Повідомляючи про це генерала-губернатора Черткова, київський куратор шкільної округи додав од себе, що сходки по студенських квартирах не припиняються, та й саму „збірну залю“ студенти обернули на місце сходок; „я бы полагалъ полезнымъ,—писав він,—собрать у Лыбедской части значительную полицейскую и жандармскую команду на виду проходящихъ студентовъ, что могло бы подѣйствовать отрезвляющимъ средствомъ противъ возбужденнаго состоянія студентовъ и вновь усилившагося между ними волненія“. У відповідь на це генерал-губернатор запросив його до себе разом із ректором і проректором університету на спеціальну нараду 25 березня, зробивши таку цікаву оговорку: „полезно было бы, чтобы наше совѣщаніе не получило огласки, иначе молодежь еще болѣе возмечтаетъ“³⁾.

Тим часом справа хутко ускладнилася ще новою обставиною: вночі проти 27 березня затримано студента В. Ізбицького, коли він розклеював друковані прокламації про замах на життя тов. прокурора Котляревського. Це був один із активніших представників студенських хвилювань. Його негайно взято до в'язниці, а 28/III ректор и члени університетського суду одержали міською поштою такі-ж прокламації, до того-ж на примірникові голови суду олівцем написано: „рекомендуется председателю суда принять это объявленіе къ соображенію“⁴⁾. З приводу цього куратор округи писав міністрові народньої освіти:

„Совпаденіе студенческихъ сходокъ и вообще замѣчаемаго въ послѣднее время въ значительной части университетской молодежи возбужденнаго настроенія съ расклейкой упомянутыхъ объявленій... а равно и съ самымъ покушеніемъ на жизнь тов. прокурора Котляревскаго,—подтверждаетъ общее убѣжденіе, что безпорядки, бывшіе въ универси-

1) *Справа упр. шк. округи 1878 р. № 19.*

2) *Ibidem.* 3) *Ibidem.*

4) Підкреслено в довісінні куратора міністрові освіти 31/III № 44 (справа шк. окр. 1878 р. № 19).

тять, возбуждені извнѣ людьми навѣстнаго направленія, къ которымъ, какъ видно, прикинули и нѣкоторые изъ студентовъ, воспользовавшіеся задержаніемъ студента Подольскаго, чтобы поднять волненіе между молодежью подъ предлогомъ ходатайства за товарища, по ихъ убѣжденію, ни въ чемъ неповиннаго, а въ сущности искавшіе только случая пронавести безпорядки, которые бы повели къ закрытію университета и возбужденію въ молодежи общаго недовольства“¹⁾).

Що до університетського суду, то він посувався дуже повільно, і викликання підсудних скінчено тільки 28 березня, саме в той день, коли від міністра освіти надійшла телеграма з вимогою „прискорити закінчення суду над обвинуваченими студентами“. Цілком природньо, що в звязку з чеканням вироку університетського суду серед студентів знати було певне заворушення, — і воно знову налякало університетську адміністрацію: 29 березня ректор і проректор особисто повідомили куратора, що студенти, „преданные университетскому суду за безпорядки, произведенные ими въ стѣнахъ университета, на бывшей у нихъ гдѣ-то сходкѣ предположили: послѣ утвержденія рѣшенія суда собраться въ университетѣ, произвести тамъ шумъ и, поднявъ знамя свободы²⁾, выйти съ нимъ на улицу и продолжать безпорядки“³⁾).

Щоб уникнути цих нових заколотів, університетська адміністрація просила заздалегідь позаарештовувати всіх проводирів руху, як студентів, так і тих, що є вже по-за університетом⁴⁾. Коли куратор повідомив про це все генерала-губернатора Черткова, цей відповів, що поліцмейстерові дано наказа—„держать съ сегодняшняго утра при Лыбедской полицейской части и вообще кругомъ университета возможно большое число полицейскихъ чиновъ, на случай призыва полиціи университетскимъ начальствомъ или проявленія безпорядковъ, причиняемыхъ студентами на улицахъ города“. Що-ж до пропозиції заздалегідь позаарештовувати видатних представників студенського руху, то на думку генерала-губернатора для загального спокою в місті треба було вислати з Київва не то проводирів останніх студенських хвилювань, а й усіх студентів, виключених із університету постановою суду, а при тому це треба зробити разом із оголошенням обвинуваченим вироку. Свого листа до Антоновича генерал-губернатор скінчив характерним проханням: не оголошувати в університетській раді своєї (кураторової) постанови в справі студенських хвилювань без попередньої згоди з ним (генералом-губернатором). Очевидно, він мав побоюватись, що ухвалені постанови—через членів ради (професорів)—можуть стати відомими й для студентів; на ці думки його підштовхнули мабуть самі-ж ректор із проректором, бо вони заявляли кураторові, що „не имѣють основанія быть вполнѣ увѣренными, что подсудимые, по окончаніи засѣданія совѣта, сегодня же не узнаютъ о его постановленіи и въ предстоящую же ночь не соберутся гдѣ-нибудь для совѣщанія—на что рѣшиться завтра“⁵⁾).

Коли всі підготовні поліційно-жандарські заходи вже скінчено, вирок університетського суду затвердила спочатку рада університету, більшістю 35 голосів проти 4-х⁶⁾, а потім і куратор шкільної округи, той самий генерал Антонович, що—кажучи словами львівської брошури—„дважды общалъ студентамъ быть ходатаемъ за нихъ, плакалъ на сходкѣ и предсказывалъ о разрывѣ у него сердца отъ боли за студентов“⁷⁾).

1) Справа упр. шк. окр. 1878 р. № 19, арк. 74 звор.

2) Підкреслено в оригіналі.

3) Справа канц. генер.-губернатора 1878 р. № 34, ч. I, арк. 30.

4) Згадуються: „Ювенальевъ, Пугинюкъ и другіе, хорошо извѣстные полиціи“.

5) Справа укр. шк. округи 1878 р. № 19.

6) На екстремному засіданні 29 березня.—Автор львівської брошури „Мартовское движеніе“... зауважує, що в складі професорів знайшлося 4 людини, які—„хотя слабо до киятожества заявляли свое несогласіе съ приговоромъ“ (с. 145). Це були професори—Луцицький, Фортицький, Хржонцевський і Шкляревський. 7) Згад. брошура, с. 146.

Університетський суд¹⁾ у своїй постанові зазначив, що відмова студентів давати свідчення примусила його звернутись до „інших двох“ для встановлення провини кожного з них. Наслідком цих „інших двох“ і був такий вирок: 49 чоловіка виключити на три роки з „новим бланком“²⁾; 75—на два роки (без дальших обмежень)³⁾; десятиох на один рік; вісьмом—висловити сувору догану; шістьох—виправдати.

„Къ большому прискорбію,—писав Антонович до міністра народної освіти з приводу вироку⁴⁾,—поведеніє студенто́въ на судѣ, которому они отка́зались давати ка́кія бы то ни было объясненія, лишило возможности и университетскій судѣ, и Совѣтъ Университета найти ка́кія либо смягчающія обстоятельство, опредѣляя мѣру наказанія виновнымъ... и нельзя не признати, что судѣ отнесся къ нимъ съ должною строгостію, смягчати которую относительно всѣхъ обвиняемыхъ ни Совѣтъ Университета, ни я не нашли оснований. Изъ 870 студенто́въ и постороннихъ слушателей... были привлечены къ суду и обвинены въ большей или меньшей степени 142 человека“ (тоб-то майже шоста частина! О. Н.).

За попередньою згодою Антоновича з генералом-губернатором оголошення вироку університетського суду трохи затримали, щоб підготувати висилку засуджених студентів від адміністративної влади. „Рѣшеніє суда мною утверждено и сегодня объявлено обвиненнымъ студентамъ. Распоряженія о высылкѣ ихъ изъ Кіева дѣлаются генералъ-губернаторомъ“, телеграфував Антонович міністрові освіти 31 березня.

Жорстокий вирок суду, що за три роки знайшов собі гідну оцінку в спеціальному юридичному органі⁵⁾, вразив усіх, навіть не студентів, „драконівською суворістю“ та „незрозумілістю мотивів поділу підсудних на категорії“⁶⁾. Громадські кола одверто висловлювали своє спочуття студентам, а ті—в масі—були просто обурені, як у самому Києві, так і за його межами. Щоб схарактеризувати ставлення до цього вироку університетської молоді інших міст, подамо тут анонімного листа, що його ректор Матвеев одержав з Петербургу на початку квітня:

„Какъ громомъ поразила насъ депеша изъ Кіева, въ которой говорится, что изъ кіевскаго университета исключено 140 человекъ безъ права (поступить—О. Н.) въ другіє высшія учебныя заведенія. Одинъ изъ защитниковъ послѣдняго политическаго дѣла, разбиравшагося въ особом присутствіи⁷⁾, сказалъ: «Исторія судѣ втотѣ пригвоздитъ къ позорному столбу». Вашѣ же судѣ—кіевскаго университета—не потомство, не исторія, а

¹⁾ Склад суду: голова проф. Демченко, члени—профф. Романович-Славянський і Ващенко-Захарченко.

²⁾ Список їх: 1. Козловський Ф., 2. Іванов П., 3. Рейдер М., 4. Пеньковський Ш., 5. Тхоржевський А., 6. Скулов С., 7. Житецький Ір., 8. Папкієв Ів., 9. Гейсман Т., 10. Міхневич Ев., 11. Вошинин В., 12. Вознесенський С., 13. Белікович М., 14. Чепурин Ф., 15. Животовський Вол., 16. Дубицький В., 17. Светухін М. (пізніше—пр. доцент харківського, професор саратівського університету), 18. Німчинов В., 19. Немоловський Ф., 20. Гоголевський Ів., 21. Дзюбинський Кл., 22. Концевич К., 23. Літвінов А., 24. Лейвін Д., 25. Мірзов Г., 26. Мазурмович П., 27. Костецький Б., 28. Подольський М., 29. Молчановський Н—др., 30. Бах, 31. Малінка, 32. Романов, 33. Лісовський, 34. Яцимирський, 35. Мурзаян, 36. Нагаров, 37. Когутов Ф., 38. Львов Н., 39. Ізбицький Вл., 40. Родзевич, 41. Фейн Зах., 42. Гриневський, 43. Глинка Ю., 44. Михалевич, 45. Бошно, 46. Дубов Ф., 47. Бать В., 48. Глинка Іг., 49. Львов С.

³⁾ Серед них: О. В. Корчак-Чепурківський (тепер—академик УАН), П. А. Тутківський (тепер академик УАН), Ф. Ломінський (професор, нещодавно вмер у Києві, некролог див. в бюлетені Київ. Секції Наук. Робітників, № 4—за лютий 1928 р.), Юркевич Іос. (доктор, автор спогадів про студ. хвилювання 1878 р.).

⁴⁾ 31 березня (Справа шк. окр. 1878 р. № 19).

⁵⁾ Див. в журн. „Юридическій Вѣстникъ“ 1881 р., № 4, статтю за підписом „Д-р...“: „Два приговора университетскихъ судовъ“ (с. 779—792).

⁶⁾ „Март. движеніє“... с. 137.—Автор брошури зауважує далі, що до 1-ої категорії зачислили тих, хто був „на підозрі“ у ландарів та поліції, хто був особисто неприязни за „березневого руху“ (голови сходок, зборів, депутатів); до 4-ої кат. зачислено тих, кого просили професорі чи впливові знайомі; до 3-ої—родичів та знайомих членів суду; в 2-ій кат. опинилися всі ті, хто не ввійшов у попередні категорії (див. с. 144).

⁷⁾ Згадується, очевидно, „процес 193-х“, що відбувався з 18.XI 1877 по 23.I 1878 р. притягав до себе увагу всієї тодішньої Росії.

ми, живучіє одночасно, називаємь судомь мерзавцевъ и подальшею Копія съ этого письма послана къ студентамъ" ¹⁾).

Загальне обурення з того, що виключено із університету багатьох студентів, шосту частину всієї їх кількості, збільшували ще й ті арешти та адміністративні висилки, що разом із тим почалися. Автор львівської брошури розповідає, що в день оголошення вироку, години з 7-миї вечора, як тільки сутеніло, почалася „Бартоломеева ніч“ у Києві ²⁾, тоб-то численні арешти, до того-ж усіх заарештованих одправляли на головну гауптвахту в цитаделі київської фортеці, щоб звідтіля через деякий час вислати з Києва далі: одних—„головних агітаторів“—у далекі, північні губерні ³⁾, а інших—менш винних—на батьківщину, „по мѣсту жительства“. Звісно, всіх вислали під спеціальний догляд поліції. Як завжди бувало за таких випадків, влада намагалася взагалі ліквідувати „неблагонадійний елемент“,—тому вислали і не студентів (вояк студенти—Ювенальєв, Пугинюк), і студентів, що в останніх подіях не брали ніякої участі (Лопатин ⁴⁾, М. Драгневич, Фидровський ⁵⁾), і навіть дружини двох із заарештованих ⁶⁾. Разом з тим генерал-губернатор дав розпорядження зачинити студенську їдальню на Васильківській вул. і так звану студенську бібліотеку на Нижньо-Володимирській, що були місцем зборів „неблагонадійного“ студенського елементу ⁷⁾. Передбачаючи можливі репресії з боку влади, самі студенти ще до оголошення вироку, 28 березня, на одній з сходок по-за університетом покладали організувати збирання грошей (касу) для тих, хто буде виключений та зазнає матеріальних труднощів; тоді-ж таки запропонували кільком товаришам, що хотіли дати й свої підписи для притягнення їх до суду, почекати з цим, щоб і їх не виключено, а щоб залишилися, „на розпід“ ⁸⁾. Тепер-же, після оголошення вироку, на допомогу студентству відгукнулися і поза-університетська молодь, і взагалі громадські кола Києва та інших міст:

„Если до приговора въ кievской публикѣ... слышны были еще явные неодобрения движению студентовъ, то послѣ знаменитаго приговора публика возмущена была жестокостью и попраниемъ правды и гуманности“: „а) многія вліятельныя лица изъ публики немедленно обращались къ судьямъ, профессорамъ, попечителю, чтобы остановить исполнение такого драконовскаго приговора; б) въ пользу ссылаемыхъ и высланныхъ было дано одной кievской публикой болѣе 3,000 р. сер., не считая присылокъ иногороднякъ, которыя идутъ со всѣхъ концовъ Россіи; в) болѣе молодая и храбрая публика приняла участие в демонстративныхъ проводахъ ссылаемыхъ студентовъ“ ⁹⁾.

Дійсно, випроваджати першу партію засланив на північ зібралася понад 1500 чоловіка, здебільшого молоді. Не вважаючи на спроби поліції не допустити цього, „прощальные разговоры и пожелания длились болѣе получаса, а вслѣдъ за тѣмъ было пропѣто (sic!—О. Н.), цѣлый рядъ украинскихъ пѣсенъ, подходящихъ къ событію“ ¹⁰⁾. Другу партію влада хотіла вислати таємно з товарової станції, щоб уникнути небажаних демонстра-

¹⁾ Підкреслено в оригіналі (справа упр. шкід. окр. 1878 р. № 19).

²⁾ „Март. движение...“ с. 137.

³⁾ Вислали 28 чоловіків та ще 2-х жінок—дружини засланив: в Архангельську губернію—7, Вологодську—8, Олонецьку—8, Вятську—7 (Справа канц. ген.-губери. 1878 р. № 34, ч. I, арк. 63).

⁴⁾ Брат відомого шлісельбуржця Германа Лопатина. Див. про нього в спогадах Юркевича.

⁵⁾ Канц. київ. губ. 1876 р. № 628, ч. I; Львів, брош., с. 141.

⁶⁾ З загальної кількості 30 засланих—21 були студенти, що їх засудив університетський суд,—керівники останніх хвилювань та вчасники передішних сутичок із поліцією; 3—студенти, „політично неблагонадійні“, що „шкідливо впливали на шкільну молодь“ унів. суд їх навіть не притягав); 6—особи, останнього часу вже сторонні для університету, але які „надзвичайно шкідливо впливали на студентство“. (Справа упр. шк. окр. 1878 р. № 19).

⁷⁾ Див. про це в нашій статті „Київське студентство 50 років тому“ (Занеки Киє. ІНО, кн. II, 1927 р.).

⁸⁾ „Март. движение“... с. 136.

⁹⁾ Ibid., сс. 151—152.

¹⁰⁾ Ibid., с. 152.

цій; але молодь довідалась про це, і чоловіка з 200 встигли зібратись. Із таким самим теплим спочуттям випроводжали й тих, кого висилали на батьківщину: „въ продолженіе трехъ вечеровъ на кіевскомъ пассажирскомъ вокзалѣ тянулись кучи самой разнообразной молодежи, и слышно было мелодичное украинское пѣніе и крики: ура!“¹⁾ Про це демонстративне випроводжання київський губернатор негайно повідомив і Петербург—такою короткою, але мальовничою телеграмою: „Удаленныхъ изъ Кіева студентовъ товарищи и нигилистки провожаютъ съ пѣснями и криками ура! Особенныхъ беспорядковъ и столкновений съ полиціей впрочемъ не было“²⁾. З цим самим фактом випроводжання зв'язаний так само цікавий анонімний лист до начальника київської жандармської управи (з 9 квітня), що виходив, очевидно, з лав реакційних елементів студентства.

„Интересно знать,—питає автор листа,—навісно ли вамъ, что три вечера подрядъ на вокзалѣ производились оваціи отъѣзжающимъ студентамъ? Такъ какъ подобныя оваціи остаются до сихъ поръ безнаказанными, то нѣтъ ничего удивительнаго, если на судей и проректора будетъ произведено нападеніе. Нападеніе на судей и проректора дѣло рѣшенное на кружковыхъ сходкахъ. Пока дурными страстями студентовъ будутъ управлять и потворствовать гг. профессора: Хржонщевскій, Шкляревскій, Лучицкій, Ковловъ, Класовскій, Фортинскій—до тѣхъ поръ кулачная расправа, из-за угла, будетъ преобладать... Бездѣйствію властей въ дѣлѣ провѣдъ сосланныхъ студентовъ... и оваціямъ на вокзалѣ многіе придадутъ значеніе того, что правительство боится студентовъ... Вся нынѣшняя исторія есть результатъ коренной распушенности студентовъ. Это хотя и печально, но это такъ. Виною всему профессора³⁾, которые, желая пріобрести популярность, вооружаютъ студентовъ противъ своихъ же товарищей, другихъ профессоровъ... Немало студентскую исторію раздували гг. Житецкій, Цвѣтковскій, Беренштамъ и все прочіе хохломаны, которые нашли теперь пріютъ⁴⁾ въ Военной гимназій“.

Надзвичайне роздратовання студентів, викликане постановою суду, висилкою та іншими репресіями, скероване було здебільшого проти університетської адміністрації з ректором на чолі. Останньому, як головному винуватцеві жорстокої розправи зі студентами, й довелося розплатитися за всіх і за все. Ось як він сам розказує про це в офіційному донесінні кураторові шкільної округи:

„Сегодня (5/IV—О. Н.) въ 10 ч. утра, когда я шелъ въ университетъ въ заведеніе Правленія, я встрѣтилъ на крыльцѣ у профессорскаго входа человекъ 20 студентовъ, причемъ я получилъ отъ кого-то изъ нихъ такой сильный ударъ въ голову, что потерялъ сознание и упалъ. Когда же я пришелъ въ сознание, то никого изъ студентовъ уже не было; я видѣлъ только, что они разбѣгались въ разныя стороны. Предполагая, что подобныя беспорядки могутъ повториться вслѣдъ за этимъ, я имѣю честь покорибѣйше просить... о принятіи мѣръ къ огражденію личной безопасности университетскаго сословія“⁵⁾.

Про напад на ректора негайно повідомили міністра народньої освіти, а київський губернатор, крім того, телеграфував ще міністрові внутрішніх справ та генералу-губернаторові Черткову, що на той час був у Петербурзі: „Сейчасъ при входѣ въ университетъ ректору Матвѣеву нане-

1) „Март. движеніе...“ с. 153.—Приблизно, ці самі відомості знаходимо в просторому донесінні начальника київ. жандармсько-поліц. управи залізничі з 10 квітня. Він пише, що з початку квітня що-дня вечірніми поїздами виїзять студенти—в супроводі поліцаїв—чоловіка по 10; при цьому збиралося чоловіка 150 молоді, здебільшого студентів, серед них—до 15 жінок. „Вся эта толпа вразбродѣ ходила по платформѣ, а послѣ звонка, собираваясь около вагоновъ 3-го класса, гдѣ помѣщались вывозимые студенты, хоромъ пѣванія та вигуків натовпу, двох селян, що близько стояли, як каже донесіння, „выравились довольно громко: „Эхъ, жаль, народу-то нашего мало, а то память бы имъ бока““. З цього своєрідного „голоса народу“ автор донесіння поспішив зробити узагальнення „о несочувствіи со стороны посторонней публики...“ Правда, він тут-таки зауважив, що „подпоручикъ 5-й артил. бригады... оказалъ сочувствіе“ (яке саме—не зазначено). Див. справу канц. губерні. 1876 р., № 628, ч. II—або канц. генер.-губ. 1878 р. № 34, ч. I.

2) Справа канц. губернатора № 628 (1876 р.), ч. II.

3) Підкреслення в оригіналі.

4) В копії помилково: притонь. Див. справу упр. шк. округи 1878 р. № 19.

5) Справа шк. округи № 19 за 1878 р.

сень камнемъ или желѣзомъ въ голову ударъ однимъ изъ студентовъ, бывшихъ въ толпѣ съ другими при входѣ. Преступникъ скрылся, рана не опасна; дознаніе и розыски производятся¹⁾. За офіційними відомостями, здоров'я Матвеева покращало ще не хутко,—удар досить довго давав себе згадувати. Так, 9 квітня ректор писав кураторові: „Здоров'є мое сегодня нѣсколько лучше, можетъ быть оттого, что поутру было сильное кровотеченіе изъ носу“²⁾; а губернатор, у відповідь на телеграфне запитання Черткова з Петербургу, повідомляв 13 квітня: „Здоров'є Матвеева не хорошо, чувствуетъ давленіе въ головѣ и головокруженіе. Нетвердая походка и боль въ противоположномъ вискѣ показываютъ сильное сотрясеніе мозга“³⁾. Експертиза свого часу визнала, що „ударъ нанесенъ былъ твердымъ тѣломъ съ неровной поверхностью и что поврежденіе это должно быть отнесено къ менѣе тяжкимъ“⁴⁾. Така була офіційна версія цього нападу, що походила від самого ректора та близьких до нього кол. Але свідчення другої сторони—з студенського боку—змальовують цей прояв студенської помсти зовсім у іншому освітленні, як факт ганебної особистої образи. Ось що читаємо у львівській брошурі, що її автор-студент дуже гарно був обізнаний з усіма деталями й окремими моментами цієї прикροї „матвеевської історії“:

„Около 11 ч. утра кучка студентовъ собралась у профессорскаго входа въ университетъ, а въ сторонѣ, черезъ улицу, стояли извозчики. Въ это время къ входу подошелъ Матвеевъ; студенты встали, но едва онъ ступилъ на вторую ступень крыльца, какъ получилъ оплеуху въ лѣвую щеку и скулу. Битый рухнулъ (sic—О. Н.), бившій и присутствовавшіе разошлись, остался одинъ только извозчикъ, который и засвидѣтельствовалъ, что оплеуха Матвееву была дана.... Таковъ былъ фактъ и таковы его дѣйствительныя обстоятельства: но это не помѣшало друзьямъ и приятелямъ Матвеева немедленно извратить его: призванный къ избитому Матвееву его приятель по експлоатаціи Караваевъ не устыдился простую оплеуху въ щеку возвести въ ударъ твердымъ орудіемъ свади“⁵⁾.

Можна було-б вагатися,—кому дати більше віри: побитому ректорові та його приятелям, чи авторові нелегальної брошури, студентові, що розповідаючи про переслідування студентів, своїх товаришів, і бачачи в університетській адміністрації, а зокрема в ректорові, запеклих ворогів, у стані роздратування (брошуру видано того-ж таки р. 1878) міг спокуситися—дати цій історії освітлення як-найганебніше для особи ректора; можна було-б вагатись, коли-б ми не мали ще одного авторитетного свідчення—самовидця, колишнього студента, що за його присутності його-ж таки товариш, разом із ним виключений з університету, дав Матвееву ляпаса. Маємо на увазі цікаві спогади про „мартівську історію“ доктора Юркевича⁶⁾, де він—через тридцять років—розказав, що знав і бачив, і навіть назвав прізвище того студента, що помстився за своїх товаришів і що його так тоді і не виявила ні університетська, ні загально-адміністративна влада. Це був студент медик Кость Концевич, виключений з університету з „вовчим білетом“... Другого-ж дня в місцевій реакційній газеті „Кіевлянинъ“ появилася гомова стаття з закликком до „начальства“ звернути увагу на розпусту і гультяйство студентів та нещасне становище професорів⁷⁾. Замість ляпаса газета говорила про озброєний напад (удар „чѣмъ-то въ родѣ кастета“—О. Н.) і замах на життя ректора, що в наслідок цього багато урядових осіб зверталися до Матвеева з привітанням та поздоровляли його з „чудеснимъ спасеніемъ“⁸⁾.

1) Справа канц. губ-ра, 1876 р. № 628, ч. I.

2) Справа шк. окр. № 19.

3) Справа канц. губ-ра, 1876 р., № 628, ч. II.

4) Спр. шк. окр. № 19, повідомлення губ. прокурора кураторові з 24 квітня № 4273.

(ерк. 99 звор.).

5) Стор. 154. 6) „Рада“ 1907 р. №№ 279—280 (13—14 грудня).

7) Юркевич, згад. стаття.—Статтю „Кіевлянина“ про напад на ректора надруковано 8 квітня в № 42. 8) Ibid.

„Чтобы какъ-нибудь стушевать позоръ университета, выборному представителю котораго дали среди дня на площади при свидетеляхъ оплеуху, кievское профессорство и особенно нѣмецкая партія и Митюковъ попытались было побудить хоть часть студентовъ къ протесту противъ оплеухи“¹⁾. Це мусив здійснити інспектор Божовський, що діяв, у свою чергу, через декількох студентів-медиків. Проте, зібрали вони не більш як 10 підписів на протесті; саме-ж оголошення про адресу Матвееву, що вивішено з дозволу начальства та що закликала давати свої підписи, довелося зняти—через велике роздратовання й обурення студентів. Тим часом прийняти адресу від студентів з'явився вже куратор шкільної округи, що його заздальгидь повідомив Митюков.

„Положеніе выходило комическое: Митюковъ торопилъ Божовскаго, Божовскій—Лазова (студент-медик 4 курсу—О. Н.), а послѣдній въ отчаяніи метался отъ студентовъ въ правленіе и обратно, пока наконецъ объявилъ прямо, что отказывается агитировать въ пользу адреса, такъ какъ студенты обзываютъ его негодяемъ, пошлецомъ (sic), шпиономъ. Обезкураженному начальству оставалось только объявить печальную вѣсть попечителю, а послѣднему—пристыженному убраться изъ университета по-добру, по-здорову послѣ часового ожиданія“²⁾.

Навіть реакційний „Кіевлянинъ“ „съ прискорбіемъ“ повідомляв, що „замах“ на ректора викликав протест тільки небагатьох студентів, але знайшлося чимало осіб, котрі „узрѣли въ этомъ покушеніи чуть не подвигъ“³⁾. Нагадаємо тут до речі, що за декілька місяців Матвеев подався на відставку, і в грудні 1878 р. за ректора був уже проф. Н. Х. Бунге.

Власне кажучи, висилкою засуджених студентів та деяких поза-університетських осіб і закінчується історія березневих хвилювань у київському університеті в р. 1878. Нам залишається до цього додати вже дуже небагато. На початку квітня прокурорська влада упевнилася, що „основаній къ дальнѣйшему содержанию подъ стражей... бывшего студента Николая Подольскаго“ не має—і тому його треба звільнити. Але вища адміністрація Київа, з огляду на „політичну неблагонадійність“ його та „шкідливий вплив“ на студентів визнала за небажане перебування його в Київі та адміністративним порядком вислала його, як раніш інших, в одну з північних губернь (Олонецьку). Губернатор заздальгидь наказав, щоб висилку Подольського „сдѣлано было безъ малѣйшей огласки, дабы предупредить возможные манифестации, повторявшіяся не раз на вокзалѣ желѣзной дороги при отправленіи высылаемыхъ“⁴⁾. Таким чином хоча безневинність Подольського офіційально визнано, проте-ж йому й далі довелося розплачуватися за помилки адміністрації та за те, що самий його неправильний, помилковий арешт і ув'язнення спричинилися—мимо його волі—до впертих спочутливих демонстрацій з боку його товаришів.

Київські події в березні 1878 р. і наступні виключення тая висилка багатьох студентів вельми хутко знайшли собі відгук у декількох інших університетах: почалися хвилювання серед студентів Харкова, Казани, Москви й Одеси,—і перебільшені чутки про їх настрої та наміри дійшли нарешті й до міністра народньої освіти. На початку травня 1878 р. міністр освіти гр. Толстой повідомляв куратора київської шкільної округи, що:

„студенты харьковскаго университета прислали студентамъ казанскаго университета посланіе, въ которомъ просятъ: заступиться за арестованныхъ кievскихъ студентовъ и ходатайствовать о свободѣ сходакъ. Казанскіе студенты находятъ, что этого мало и что необходимо прежде всего требовать свободы печати. Затѣмъ предполагается, чтобы отъ университетовъ и другихъ высшихъ учебныхъ заведеній были отправлены по 2 депутата въ С.-Петербургъ для общаго рѣшенія дѣла. Сборнымъ пунктомъ будетъ читальня

¹⁾ „Март. движеніе“... с. 155. ²⁾ Ibid., сс. 156—157. ³⁾ „Кіевлянинъ“ 1878 № 43—11 квітня. ⁴⁾ Справа канц. губ.—ра 1876 р., № 628, ч. II.

Медико-Хирургической Академіи.... Обь [этомъ предположено извѣстить всѣ универ-ситеты“¹⁾).

Відомості ці навряд чи відповідали дійсності, але вони цікаві для характеристики настроїв вищої освітньої влади, що боялася широкого розповсюдження студенських заколотів.

Ми знаємо й з неофіційальних джерел, що київський „березневий рух“ 1878 р. розбуркав студентство по всіх університетських містах: в Одесі, Москві та Харкові це набуло реальних форм. В Одесі відбулися галасливі сходки з висловом спочуття Киянам, передбачали навіть послати до Київа делегацію з адресою, але адміністрація університетська пообіцяла розв'язати питання про сходки та студенську їдальню і цим заспокоїла студентів. Коли декілька студентів 1-ої категорії (з „вовчим білетом“) переїздом були в Харкові, їх щиро й тепло вітаючи зустріла маса молоді.—Найширше висловила свої симпатії до київських студентів-засланців московська молодь: на станції їх зустріли й привітали „восторженними криками массы молодежи: ура! браво!“ Ця-ж молодь надіяла засланих студентів одягом та грошима²⁾. Але тут таки в Москві відбулася й своєрідна „контр-революція“, що скерована була проти студентства та взагалі—молоди: поліція підбурила проти молоді „чернь“ (між ними—різників із Охотного ряду)—і декількох студентів сильно побили. Це викликало серед університетської молоді та широких громадських кол нову хвилю обурення проти поліції й уряду³⁾. Відбулися дуже численні сходки в московському університеті та в Петровській академії; ректорові університету проф. Тихонравову лише з великими труднощами пощастило заспокоїти студентів. „Навіть північні міста, через які везли засланців, висловили своє спочуття, наприклад: у *Вологді зібрано протягом одного дня сотні з дві карбованців на користь засланців“⁴⁾. Повідомляючи про все це, автор львівської брошури закінчує свій твір отак:

„Во всякомъ случаѣ, приведенные факты даютъ право сдѣлать выводъ, что кievское движеніе, если не по формѣ, то по духу было выраженіемъ общаго стремленія истинной русской интеллигенціи, стремленія высвободиться изъ-подъ чиновничьяго, полицейско-жандармскаго ярма и завоевать себѣ, по крайней мѣрѣ, личную свободу и свободу очага, чѣмъ пользуется уже вся Западная Европа, не выключая и Турціи“⁵⁾).

В даній статті ми виходили з тих міркувань, що—як влучно висловився той-таки автор львівської брошури 1878 р.—„березневий рух київських студентів, як і всякий соціологічний факт⁶⁾, є щільно зв'язаний з багатьма умовами нашого громадського життя. З деякими він є в причинному зв'язку, інші... дають оте загальне тло, на якому взагалі малюється побутова сторона студенського життя“⁷⁾).

У вступній частині ми й намагалися докладно змалювати ті передумови, що неминуче викликали цей рух, як певний соціологічний факт нашого минулого. Далі—ми ступінь по ступені розглянули весь хід подій, що зв'язані з цим березневим рухом, і підійшли до висновку, що в березневих хвилюваннях київського студентства, як і в багатьох інших подібних випадках, треба бачити один з проявів протесту проти того урядового пригнічення, що важким тягарем лежало як на цілім тодішнім суспільстві, так і на окремих його представниках. Ще тоді, 50 років тому, один із учасників блискуче зформулював саму суть подій, що оце тільки в березні-квітні відбулися: „Березневий рух...—явище неминуче за сучасного стану студентства в російській державі і, як таке, не можна його знищити й навіть послабити карними заходами; воно потребує ра-

¹⁾ Справа упр. шкіл. окр. 1878 р. № 10. ²⁾ „Мартовское движеніе“... с. 158. ³⁾ Див. іншим: Богучарській, Активное народничество 70-х гг. М. 1912. с. 318. Порів. „Крестованинъ“ 1878 р. № 43—11 квітня. ⁴⁾ „Март. движеніе“... с. 160. ⁵⁾ Ibid. ⁶⁾ Підкреслення наше. ⁷⁾ „Март. движеніе“... с. 8.

дикальних змін, перегляду як стану студента, так і цілого суспільства¹⁾.

До цього висновку—нема чого додати.

На закінчення вважаємо за доцільне подати ще деякі відомості про саму брошуру „Мартовское движение студентовъ кievскаго университета 1878 года“.

Київська студенська „історія“ 1878 р. відбулася саме в той час, коли „на устах русской прессы лежала „печать молчания“²⁾, тому то звістка про неї ледве проскочила в „Сѣверномъ Вѣстникъ“, а деякі подробиці, що мали вийти у відділі „Замѣтки о текущихъ вопросахъ“ на сторінках „Слова“, так і не дійшли до читача „через незалежні від редакції обставини“³⁾. Для широких кол громадянства єдиним джерелом відомостів про „березневу історію“ було офіційне урядове повідомлення „Правительственнаго Вѣстника“ в числі за 10 квітня 1878 р., що його львівська брошура називає „надто коротким, неправдивим, однобічним і тенденційним“⁴⁾. Лише один офіційний реакційний „Кієвлянинъ“ мав можливість не тільки передрукувати урядове повідомлення (див. ч. 45), але й вмістити низку власних статтів про березневі події (ч.ч. 40, 42, 43, 46, 53, 77), при чому вже першу з них львівська брошура кваліфікує як „донос“⁵⁾. Крім згаданого, „русская пресса ни одной строчкой не высказала своего мнѣнія объ этомъ дѣлѣ“⁶⁾, як що не рахувати кількох малоприступних нелегальних статтів⁷⁾. Звичайно, як самі студенти, так і громадські прогресивні кола, що близько стояли до студенського руху, вважали таке становище за ненормальне, і від їх лиця автор-складач брошури казав, пояснюючи самий факт її видрукування: „и вотъ мы, не только въ интересахъ кievскаго университета и вообще университетовъ, но и въ интересахъ русскаго общества и его жизни считаемъ своею обязанностью сдѣлать то, что отказалась сдѣлать холопская официальная русская печать... постараемся передать самый фактъ и подробно, и правдиво... попытаемся объяснить его болѣе глубоко и правильно, чѣмъ это сдѣлали „Правительственный Вѣстникъ“ и „Кієвлянинъ“⁸⁾.

Тепер ми знаємо, що у виданні брошури „Мартовское движение“... близьку участь брала Київська Громада того часу, яка перш за все знайшла відповідні до цього кошти: про це говорив нам сучасний історик Київської Громади Ігн. П. Житецький⁹⁾, про це писав колись М. П. Драгоманов¹⁰⁾, нарешті, про це свідчить і Б. О. Кістяківський у спогадах своїх про Ю. Ю. Цвітковського¹¹⁾; між иншим Кістяківський згадує й про те, що цю брошуру, яку видано було в Галичині за допомогою Гро-

1) Ibid., с. 100. 2) „Юридическій Вѣстникъ“, 1881, № 4, с. 780. 3) Ibid.

4) „Мартовское движение“... с. 4. 5) Ibid. 6) „Мартовское движение“... с. 6.

7) Див. Вл. Бурцевъ, За сто лѣтъ (1800—1896). Сборникъ по исторіи политическихъ и общественныхъ движений въ Россіи. Въ 2-хъ частяхъ. 1897, London.— Тут (у 2-й частині) згадуються: стаття Дебогорія-Мокрієвича в № 1 „Вѣстника Народной Воли“, а також „Набатъ“ за 1878 р. і „Общее Дѣло“ № 11 (с. 94). Львівську брошуру „Мартовское движение“... тут помилково віднесено до 1879 р. (с. 102).

8) Льв. брошура, с. 7.

9) В „Україні“ 1928 р. № 1 вийшла його велика стаття „Київська Громада за 60-тих років“ (є й окремі відбитки), якою він починає—історію Київської Громади.

10) У женеvській брошурі 1889 р. „Либерализмъ и земство въ Россіи“ (спочатку стаття надрукована була в ч. 1 газети „Свободная Россія“ 1889). Драгоманов пише тут, що з метою допомогти „публікації рiжнихъ нездоволень політичним ладом“ в 1878 р. кілька рукописів із Києва відправлено було для видрукування в Галичину. З них швидко була надрукована та випущена у світ брошура „Мартовское движение“... Іншим двом брошурам—„Русская молодежь, правительство и общество“ та „Докладъ совѣта петербургскаго университета“—не пощастило: адміністрація галицька, що саме тоді почала боротьбу з українським та польським соціалістичним рухом, арештувала осіб, яким доручено було друкування, і захопила самі брошури.

11) А. Хатченко (псевдонім Б. Кістяківського), Ю. Ю. Цвітковській, какъ общественный дѣятель („Украинская Жизнь“ 1913, № 7—8, — і окремо).

мади („при содѣйствіи «Громады»“), австрійська поліція конфіскувала. Імени автора брошура не має, на ній зазначено тільки: „Изданіе М. Ткаченко“, але, звичайно, і це прізвище—спеціально вигадане для даної нелегальної брошури. На нашу думку, брошура ця є щось подібне до колективного твору, для якого матеріал могли давати не тільки студенти, але й інші представники тодішнього київського громадянства, що більш-менш близько знайомі були з життям студентства й професури та були обурені надмірно жорстокою розправою із студенською молоддю; але, звичайно, зібраний тут різноманітний матеріал систематизувала й упорядкувала одна людина, що дуже добре знала більшість усього, про що їй доводилося розповідати, та близько все „приймала до серця“. Таким складачем, редактором-упорядником міг бути тільки студент,—і за це свідчить не тільки прекрасна обізнаність його зо всіма деталями студенських настроїв, попередніх та останніх хвилювань, не тільки загальний тон брошури, але й власне визнання: у другому розділі, де схарактеризовано тодішню київську професуру, її ставлення до науки, своїх обов'язків та студентства, читаємо такий вислів: „со мной, студентомъ, былъ такой случай“¹⁾... За авторитетними вказівками Ігн. П. Житецького, цим складачем був його дядько (двоюрідний брат батька, Павла Житецького)—Родіон Олексієвич Житецький, підчас березневих подій 1878 р.—студент 1-го курсу медичного факультету. Це була людина вже не дуже молодого віку. Скінчивши історико-філологічний факультет київського університету ще за кілька років до всіх цих подій, він років із два вчителював у глухівському учительському інституті, поки це не було йому заборонено розпорядженням шкільної округи. Тоді він знову вступив до університету, на медичний факультет, очевидно, з метою агітації серед університетської молоді, бо сама медицина, здається, його мало обходила. Він був живим, активним зв'язком між тодішньою київською Громадою, членом якої перебував, та українською, з окрема—університетською молоддю, що купчилася біля Громади. У „березневому русі“ він брав досить активну участь, причому, як людина взагалі „неблагонадійна“, виключений був за першою категорією. За вказівками Ігн. П. Житецького, Родіон Житецький брав навіть участь у приставці з-за кордону транспорта складеної ним брошури. Між иншим її було складено та відправлено до друку в травні-червні 1878 р., точніше—після 6/V, але до 1/VII: це видно з того, що брошура посилається, між иншим, на ч. 53 „Кіевлянина“ від 6/V, але не згадує нічого про ч. 77 від 1/VII, де—на підставі офіційних даних—публічно визнано було, що Подольського арештовано безневинно і ніякого зв'язку з справою Котляревського він не мав. Мимо такого факта, та мимо нового лицемірства „Кіевлянина“ в статті за 1 липня брошура не могла пройти мовчки!..

Драгоманов у 4-му числі „Громади“, переказуючи зміст львівської брошури та наводячи з неї досить просторі витяги, двічі підкреслював те значіння, що вона, на його думку, мала. „За остатній час,—писав він в однім місці,—тільки книжечка «Мартовское движеніе...» виставляється, як своєю докладністю, так і самим своїм показом“,—і далі закликав і инші університетські міста йти „за достойним цивілізованих людей приміром видавців київської книжечки“, не задовольняючись „казенними звістками про студенський рух“²⁾. У другому місці він звертає увагу на те, що—за даними брошури—„в Київі студенти піднімали справи далеко ширші, ніж «кухмістерські права», як наприклад справи державної волі, скасування жандармів і т. н.; що „в громаді показаласть прихильність до студентів і огидство до начальства і професорства“, котрі довели берез-

¹⁾ Льв. брошура, с. 44.

²⁾ „Громада“, № 4. Жовтень 1879, с. 274—275

неву історію до такого стану та закінчили її таким „Соломоновим судом“. На його думку, самий факт, що „між студентами і громадянами київськими знайшлися люди, котрі виставили університет свій на прилюдний суд“ тим, що видрукували брошуру „Мартовское движение“..., самий цей факт „мусив зміцнити громадське огидство нашими університетськими порядками“; в ньому він убачає—„науку й надалі, як треба користуватись таким струментом, як печатне слово“¹⁾).

Поруч і цією цікавою оцінкою брошури Драгомановим, ми хотіли б підкреслити ще одну—на наш погляд надзвичайно важливу—її рису: не дивлячись на деякі перебільшення та згущення фарбів, цілком зрозумілі, як пригадати, коли саме і за яких умов брошуру складено; не дивлячись на те, що написано її цілих 50 років тому,—брошура спромоглася дуже широко й вдало підійти до тих подій, що їх мала висвітлити; вона зв'язує березневий рух київського студентства в 1878 р. не тільки з умовами студентського існування минулого часу, а взагалі з умовами тодішнього громадського життя; вона показує не тільки генетичний зв'язок поміж окремими подіями, але й загальне тло тодішньої сучасності, на якому розгорталася побутова сторона студентського життя; вона розглядає і дає можливість вивчати березневі події 1878 р., як факт соціологічний.